

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԿՈՍՏԱՆԳԵԱՆ

ՍՓԻՒՌԱՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ

ԻՐԻՆԻ ՊԱՏՈՒԱՆԳԱՆ

(1909-1979)

«Ամէն հովի դէմ՝ հոգիմ առագաստ.

Եթէ կա՛յ հոգի:

Եթէ կա՛ն հովեր՝ հոգիս է պատրաստ:

Եթէ գա՛ն հովեր կը մեկնիմ անդարձ:

- Մնաս Բարեաւ ոչ ոքի»¹:

Հոգին գոյութիւն ունէր: Կային եւ հովերը, որոնք 1979ին, օր մը սաստիկ եւ կատաղի եկան ու տարին բանաստեղծի հոգին անվերադարձ, առագաստի մը նման մաքուր ու անեղծ: «Զիւնասպիտակ նորվեկուհին» ոչինչ կրցաւ ընել կեցնելու համար հովերը: Բանաստեղծը գնաց, առանց մնաս բարով ըսելու ոչ ոքի, ինչպէս ինքն էր խոստացած:

Յարութիւն Կոստանդեան ծնած էր Պարսկաստան, Նոր Զուլայի մէջ՝ 1909ին: Իր նախահայրերը Պարսկաստան գաղթած են Հնդկաստանէն: Կոստանդեան՝ լաւապէս սորված էր անգլերէն եւ ֆրանսերէն լեզուները, տասը տարեկանին մեկնելով Հնդկաստան ու յաճախելով Պոմպէյի Անգլիական համալսարանը: 1926ին անցած էր Իտալիա, ապա Անգլիա ու տարի մը ետք, 1927ին՝ Ֆրանսա, հոն անցընելով կեանքին մնացեալը: Մեռած եւ թաղուած է Փրովանսի մէջ (Ֆրանսա), 1979ին²:

1. «Բանաստեղծութեամբ», Պէյրութ, Համազգային «Վահէ Սէթեան» տպարան, 1974, «Աշուն» խորագրով:
2. ԹԷՕԼԷՕԼԵԱՆ ՄԻՆԱՍ, Դար մը Գրականութիւն, հտ. Բ., հրատարակութիւն Միացեալ Նահանգներու Արեւելեան Շրջանի եւ Գանատայի Հայոց Առաջնորդութեան, Բ. Տպագրութիւն, «Ոսկեղար» տպագրատուն, 1977:

Կոստանդեան շատ քիչ արտադրած է, սակայն թիւով քիչ իր ստեղծագործութիւնները խօսուել եւ վաւերական փաստեր են մեծ տաղանդ մը ըլլալու իր կոչումին: Ան, որ իր ժամանակաշրջանի գրողներէն ու սերունդակիցներէն ամէնէն քիչը տուաւ հայ գրականութեան իբրեւ քանակական արտադրութիւն, նաեւ մնաց ամէնէն քիչ ճանչցուած բանաստեղծներէն մէկը, որովհետեւ խորշելով ժողովրդային ու հրապարակային ամէն տեսակի ներկայութիւնէ իր ու իր անձին շուրջ, կեանքին մեծ մասը անցուց մարդոցմէ հեռու, Հարաւային Փրանսայի Փրովանսի լեռներուն մէջ:

1927–1979 թուականներուն, Կոստանդեան իր էջերը ունեցաւ Փարիզի «Անահիտ»ի, «Մենք»ի, «Անդաստան»ի եւ «Յառաջ»ի մէջ: Իսկ 1935ին՝ 25ի շուրջ իր բանաստեղծութիւններն ու արձակները հաւաքեց հատորի մը մէջ, որ կոչուեցաւ «Օրերի իմաստութիւնը»: Անկէ ետք, մինչեւ 1974, ոչ մէկ ձեւով ուղեց հրատարակուիլ կամ տպագրութեան յանձնել իր գործերը: Աւելին, ան նոյնիսկ չսիրեց իր առաջին ստեղծագործութիւնները ու յաճախ ուրացաւ «Օրերի իմաստութիւնը» գիրքին հեղինակի իր կոչումն ու իրաւունքը: Այդ մէկը պատգամի մը նման իր ստեղծագործութիւններէն մէկուն մէջ ալ գրաւեց իր տեղը՝ «Աստուծոյ պէս եղիր գործերդ ուրացող»³:

Ինք կը մնայ իր խոստումին տէրը. սակայն անոնք, որոնք Սփիւռքի գրականութեան ամէնէն կարկառուն դէմքն ու իրական արժէքը գտան բանաստեղծին մէջ, 1970ի առաջին տարիներուն զինք հազիւ կրցան համոզել, որ իրենց վստահ իր բանաստեղծութիւնները հատորի մը վերածելու հրամայականը: Կոստանդեան հազիւ կրցած էր համաձայնիլ իր մտերիմներուն կողմէ եղած այդ առաջարկին, անշուշտ մեծ դժուարութեամբ: Այսուհանդերձ՝ տարակարծութիւններ կը ծագին հատորի անուան շուրջ:

Այսպէս, 1974, Մարտ 5ին, Բաբկէն Պօտոսեանին ուղղուած նամակի մը մէջ հետեւեալ կը գրէ. «Բերթուածներս հրատարակութեան մասին անշուշտ համաձայն եմ ձեզ հետ. միայն թէ վերնագիրը պէտք է լինի «Բանաստեղծութեամբ» եւ ուրիշ ոչինչ»⁴:

Բայց այս տարակարծութիւնը քանի մը տարի եւս կը շարունակուի եւ այս անգամ, 1974, Մայիս 8ին դարձեալ Բաբկէն Պօտոսեանին ուղղուած նամակի մը մէջ կը գրէ. «Զուլալին (Գազանճեան – Ա. Գ.) երկտողը ստացայ անշուշտ եւ դժբախտաբար պատասխան չունի: Ես արդէն եւ վաղուց, յայտնել եմ իմ կարծիքս եւ ցանկութիւնն այդ մասին. քերթուածներս վերնագիրը կ'ուզեմ որ լինի «Բանաստեղծութեամբ»: Ես երբեք չեմ կարող հանդուրժել, որ իմ մէկ քերթուածիս

3. «Բանաստեղծութեամբ», Պէյրութ, Համազգային «Վահէ Մէթեան» տպարան, 1974:

4. «Նամակներ», Փարիզ, 1990, «Արդ» Մատենաշար, էջ 63:

մէկ տողը՝ վերնագիր ծառայէ բանաստեղծութիւններիս հաւաքածոյին. նոյնիսկ եթէ այդպիսով հաստատած լինեմ ճաշակիս «միջնադարեան տափակութիւնը»⁵:

Արդարեւ, 1974ին, Պէյրութի մէջ լոյս կը տեսնէ Կոստանդեանի «Բանաստեղծութեամբ» խորագրուած հատորը, որուն մէջ տեղ կը գրաւեն, բանաստեղծին վաստակէն բխած 42 բանաստեղծութիւններ:

Իսկ 1988ին, Հայաստանի մէջ, Ալեքսանդր Թոփճեանի խմբագրութեամբ լոյս կը տեսնէ Յարութիւն Կոստանդեանի Ամբողջական Նրկերը, (նաեւ նամակներէն մաս մը), որոնք կը լեցնեն 238 էջեր: Իսկ 1989ին եւ 1990ին Զուլալ Գազանճեանի խմբագրութեամբ, «Արդ» Մատենաշարը լոյս ընծայեց «Օրերի իմաստութեան» վերահրատարակութիւնը եւ «Նամակներ»ը:

Կոստանդեանի լեզուն արեւելահայերէն է եւ իւրայատուկ փափկութիւն մը ունի, որ մեզ կը ստիպէ հաւատալու, որ Կոստանդեան իր գրականութեամբ ստեղծած է իր լեզուն, իր հայերէնը, որ իր ոճին գեղեցկութիւնը կը յայտնաբերէ: Իր լեզուին չափ եւ աւելի գեղեցիկ, զարմանալի գուգադիպութեամբ մը, «Յառաջ» օրաթերթի 1974, Յուլիսի 27ի թիւին մէջ, Սփիւռքահայ գրականութեան ա՛յլ մեծերէն մին՝ Շահան Շահնուր, իր մահուընէ երեք օրեր առաջ, ստորագրած է Կոստանդեանը լաւագոյն ձեւով բնորոշող ու անոր ներաշխարհին հոգեվերլուծականը ընող, իր ամէնէն գեղեցիկ յօդուածներէն մէկը՝ «Բայց երազն է Գերհզօր» խորագրով, փոխ առնելով այս նախադասութիւնը բանաստեղծին ստեղծագործութիւններէն մէկուն մէջէն, նո՛յնքան ուրախալի է մտածել, թէ այս յօդուածը, որ նաեւ իր կարապի երգը եղաւ, կը միացնէր զոյգ գրագէտներու ճակատագրերը իրարու, ու աւելի քան 50-60 տարիներու վաստակ մը կը հասցնէր իր լրումին: Ահա, թէ այդ յօդուածին մէջ ինչ կը գրէ Շահնուր. «Մակարդակը բարձրագիւր է Յարութ Կոստանդեանի մօտ: Իր երգը կը ժայթքի ընդերքէն ու կ'երթայ քերել բարձրագոյն կատարներ եւ հպանցել խորհուրդը ամբափակ դռներու: Իրեն համար բանաստեղծութիւնը ո՛չ մտաւորական խաղ է եւ ո՛չ ալ միջոց՝ զգացումներու յաւելեալ փրփուրը արտաքսելու: Իրեն համար, ինչպէս ամէն ճշմարիտ ներշնչեալի, ան որոնումի եղանակ մըն է, ապահովաբար միակ կարելին միատիքականութեան հետ եւ անկէ առաջ, որով բանաստեղծը պիտի տիրանայ իր ամբողջական ինքնութեան...»⁶:

Արդարեւ, Կոստանդեանի արժանիքը կը կայանայ այն կապին միջոցաւ՝ որ բանաստեղծը իր ստեղծագործութեամբ մէջտեղ կը բերէ, որ իր խորհրդաւոր խօսքին ներքեւ պահած է սակայն ոչ-դիւրին

5. «Նամակներ», նոյն, էջ 64:

6. «Յառաջ» (օրաթերթ, Փարիզ), 1974, Յուլիս 27:

ընկալելի մեկնաբանումը իր ինքնութեան, որ իր գործն է այս պարագային: Կոստանդեանի բանաստեղծութիւնները ո՛րքան որ բարդ են, նո՛յնքան եւ պարզ են իրենց էութեամբ: «Համանուագ» վերնագրուած բանաստեղծութեան նախաբանն իսկ այդ վկայութեան փաստը կը հանդիսանայ.

«Սանձում է յոյզերն իր այստեղ ուղղահայեաց նոճին.
Ունկն դի՛ր, ունկն դի՛ր բանաստեղծ
Բարդութեան պէս պարզ այն ոճին
Որ ծղրիթներ կ'օրրէ...»⁷:

Բառերու հակասանքը չէ որ իւրայատկութիւնը մէջտեղ կը բերէ, այլ ոճին հասկնալի ըլլալու անհասկնալի վիճակը, որ տրամաբանական իր վերլուծումը կը գտնէ վերի տողերով: Անկախ այստեղ խարշափող ծառերու համանուագէն, բնութիւնը առհասարակ իր կարեւոր տեղը կը գրաւէ բանաստեղծի ներաշխարհին մէջ:

«Բանաստեղծութեամբ» գրքին առաջին գրութեամբ, որ կը կոչուի «Աշուն», Կոստանդեան երկնած է սփիւռքահայ գրականութեան վերջին շրջանի գերիրապաշտ ամէնէն յատկանշական կտորը: Այսպէս, Կոստանդեան իր ներաշխարհն ու ենթագիտակիցը կը մղէ գործի ու երկուքին միաձուլումը կը յանգի դրական այն երգին, որուն ունկընդիւրը կը դառնանք մենք իբրեւ ընթերցող: Տակաւին շատ երիտասարդ, ան կը գրէ.

«Զիւնի տակ թաղուած որպէս հունտն անմեռ
Ապագան այստեղ դեռ չունի անուն:
Կոչուում է ե՛ւ սէր ե՛ւ լոյս վարառուն,
Եւ արդ սպասում եմ դեռ»⁸:

Զիւնը հալեցաւ ու Կոստանդեանի հոգիին մէջ թաքուն ապագան հայ իրականութեան տուաւ իր անունը եւ եղաւ կոչում, եղաւ բանաստեղծ: Գալով նոյն բանաստեղծութեան առաջին պարբերութեան, այսպէս կը սկսի.

«Աշունն որ անցաւ ոսկեգոծ էր բոսոր,
Առաւօտները խնկում էին սերկելի.
Վերջին միրգերը քաղեցին այսօր,
Թուփրին դեռ կան հատիկները բիւ
Մորմերի որ տրտմութիւն են բուրում:

7. «Բանաստեղծութեամբ», Պէյրութ, Համագգային «Վահէ Սէթեան» տպարան, 1974, «Համանուագ» խորագրով:

8. Տե՛ս նոյնը, «Աշուն» խորագրով:

– Ես կթե՛լ եմ ամէն քաղցրութիւն
 Եւ ամբարել եմ անբաժան լեզին –
 Եւ արդ ընդէ՞ր եմ տրտում»⁹:

Այստեղ փակագիծ մը պէտք է բանալ հասկնալու համար վերի տողերը: Լաւագոյնին ձգտումը: Բան մը, որուն հաւատացողները քիչ են՝ ինչպէս եղած է Կոստանդեան: Լաւագոյնի ճամբով կատարեալին հասնելու ձգտումը կը յաւերժացնէ բանաստեղծը, մանաւանդ իր այս գորութեամբ՝ որ կը մնայ եզակի ստեղծագործութիւն մը: Կոստանդեան, որ շատ մը արուեստագէտներու նման իր եսը նետած է մէկ կողմ ու չի՝ տալնապիւր անուն մը ըլլալու մարմաններով, իր մտածումները կը բերելագոյնէ զանոնք դարձնելով տիեզերական, որոնք կը ժայթքին բնութեան խորերէն: Քաղցրութիւնը անցած է ու մնացած է լեզին իր օրերու ոսպնիակին մէջ: Կոստանդեանի համար, կատարեալին ու լաւագոյնին հասնելու ձգտումը՝ հայ մշակոյթին ու յատկապէս բանաստեղծութեան հոգեբան տուած իր պարտքն է: Ան ոչ մէկ ատեն թոյլ կու տայ որ միջակութիւնները տեղ գրաւեն իր տողերուն մէջ: Միշտ խոյանք մը կայ դէպի բացարձակն ու կատարեալը:

«Ո՛վ սիգապանծ, սաւառնաթեւ վեհութիւն,
 Թեւերուդ թափը կշռական ու թեթեւ
 Ձունինք թէպէտ – բայց երազն է գերհզօր»¹⁰:

Անկարելիին հասնելու երազային ձգտումը, աշխարհը, կեանքը, լոյսը նուաճելու համար, Կոստանդեան հնարաւոր կը դարձնէ իր մտքի ու բանականութեան զօրութեամբ: Կայ միտքը, մանաւանդ երեւակայութիւնն ու երազը ներկան են միշտ, որոնց դիմաց ոչ մէկ զօրութիւն բարձրաթիւ է ու նուաճող:

Լոյսը նուաճելու եւ ողջունելու ոչ մէկ ցանկութիւն ա՛յնքան խոր է, ո՛րքան այստեղ:

«Քանզի գիտեմ անհունօրէն դո՛ւ միայն կաս
 Օրերիս մէջ գերդ բերկրութիւն արեւադեմ,
 Զի ձայնիս մէջ ճշմարտախօս որպէս վկաս՝
 Կանչեցիր ինձ սպասումի խորխորատէն
 – Ողջո՛յն քեզ լոյս, որ պիտի գաս»¹¹:

Կոստանդեան, բառին ամբողջական իմաստով, սփիւռքահայ այն արուեստագէտն է, որուն թափառականի կեանքը իր գլխաւոր թէմա-

9. Տե՛ս նոյնը:

10. Տե՛ս նոյնը, «Զինանշան» խորագրով:

11. Տե՛ս նոյնը:

ներէն մէկը եղած է: Այսպէս, ճամբաներու, ճամբորդելու արկածախնդրութիւն մը գոյավիճակ կը դառնայ՝ վերացուելով իմացական պոռթկումի մը: «Ճամբորդի Երգը» բանաստեղծութիւնը մէկդի կը նետէ մարդու մը արկածախնդրական երեւակայութիւնը եւ անորոշութեան վարագոյրին տակ, դեռ անանուն ապագայի մարտահրաւէրը մէջտեղ կը դնէ:

«Ճամբան անվե՛րջ, շուքիս նըման՝
Մերթ ետ, առաջ գալիս է ման,
Ճամբան ուրա՛խ, ճամբան տըխո՛ւր,
Որ տանում է – ո՛վ գիտէ ուր...»¹²:

Անորոշ պարագայի մը ու վայրի (անհայրենիք ըլլալու մղձաւանջը), տեղի չգոյութեան հեռանկարը իր իսկ սեփական տան մէջ լուծումը գտնելու կը մղէ զինք, երբ հայրենիքը գտնելու միակ խաբուսիկ իրականութիւնը, որ ամօքիչ է նաեւ բանաստեղծին համար, մարդոցմէ հեռու, օձապտոյտ ճամբաներու աւարտին կանգ կ'առնէ: Հոս է վայրը:

«Միին ու նեղ սանդուխներով՝ ութը յարկեր երբ բարձրանամ,
Նրբանցքներով նեղ ու միին չէնքի սրտումն երբ խորանամ,
Ես կը խորհիմ, սենեակիս դուռն հազիւ բացած,
– Այս է իմ տուն, իմ հայրենիք, այս է բոլոր իմ ունեցած...»¹³:

Այսքան պարզ ձեւով նկարագրուած վայրի աշխարհագրական կառոյցն ու ամբողջական իմաստը, Կոստանդեան իր սերնդակիցներուն նման վայրի (տեղի) սարսափը կ'ապրի: Սարսափը, որ ամէն սփիւռքահայ գրագէտի մեծագոյն տազնապը եղած է: Այսուհանդերձ, նոյն «Այս է իմ Տուն» բանաստեղծութենէն սկսելով, Կոստանդեան սիրոյ եւ երազի (այն թէ առօրեայ իրականութենէն վեր կայ բուն իրականութիւնը անիրականին, որ երազին մէջ խրած է եւ թէ տեսիլքի աշխարհը աւելի բաց է արուեստագէտին դիմաց) թէմաներէն զատ, մեծ կեդրոնացում ունեցած է հայրենիքի թէմային վրայ:

«Ու քարտէսը Հայաստանի – ծովի՛ց ի ծով –
Դէմս փըռում է խոցուած սրտին թոյնն ու գորով.
Սակայն մտքումս քարտէսն հազար մասի պատռած՝
Որոնում եմ մի հայրենիք, ուր մարդ չէ մարդից ատուած...»¹⁴:

12. «Օրերի իմաստութիւնը», Բ. տպագրութիւն, Փարիզ, 1989, «Արդ» Մատենաշար, էջ 54:

13. Տե՛ս նոյնը, էջ 23 – «Այս է իմ Տուն...»:

14. Տե՛ս նոյնը, էջ 24:

Այստեղ մարդկային ըլլալու բարձր զգացումները, մէկդի կը նետեն իբրեւ ազգ սեփական վայր մը ստեղծելու գաղափարը, այլ նոր վայր մը ստեղծելու մարմաջը կը ծնի, որ կը բնութագրէ մարդկային արժէքները բոլոր:

«Աղօթքի Պէս Սովորական» բանաստեղծութեան մէջ աւելի խօսուոյն է հայրենիքի թէման, այն մարդուն համար՝ որուն նշանաբանն էր «Աստուծոյ պէս եղի՛ր գործերդ ուրացող» նախադասութիւնը: Սակայն ուրանալ Հայաստանը՝ անկարելի էր:

«Ձի ոչ մի յոյս, եւ ո՛չ մի սէր,
Ո՛չ վեհագոյն վայելչութիւնն այս վայրերի,
Եւ ոչ հեշտանքը քնաբեր,
Ո՛չ մեղեդին ոսկենուագ լոյս լարերի,
Եւ շռայլուած ոչ մի շնորհ,
Ոչ մի հանգիստ ու ապաստան,
Պիտի յուսամ որ մոռանամ քե՛զ իմ կրօն,
Որ ուրանամ քեզ՝ Հայաստան»¹⁵:

Այստեղ Հայաստանը աշխարհագրական այն տուեալը չէ, որուն պաշտամունքը կուռքի մը նման կը կատարուի, այլ աւելի խոր հասկացողութիւն մը՝ սփիւռքահայու ոգեկան հայրենիքը:

* * *

Ոստելով Կոստանդեանի նամակներուն մասին, այնտեղ նոյնքան հարազատ կը գտնենք տագնապը, որքան իր գրականութեան մէջ: Արդարեւ, անկէ կարելի է հետեւցնել, թէ Կոստանդեան՝ մարդու, յատկապէս հայ մարդու կարօտը ունեցած է: Ինք՝ որ կամովին հեռացաւ իր շրջապատի աղմուկէն ու ընտրեց լեռներու մաքուրն ու անեղծը, կը տագնապի լեզուին կարօտով: Այսպէս, 1957, Դեկտեմբեր 15ին Բաբկէն Պատոսեանին ուղղած նամակի մը մէջ կը գրէ.

«Գիտես արդէն, որ ես ֆիզիքապէս զօրեղ չեմ, եւ իմ ունեցած ոյժերս արդէն մեծագոյն մասով սպառոււմ եմ գրական աշխատանքին մէջ, որից վերջ նամակ գրել իսկական չարչարանք է, իսկ չգրելը՝ նո՛յնքան տաժանելի խղճի խայթ՝ մանաւանդ երբ բարեկամ եւ սիրելի մի անձի խօսքն է անպատասխան մնացել: Գուցէ դու այս բոլորը աւելորդ բարդութիւններ համարես, այդ պարագային կ'ուզեմ որ մասնաւորապէս ու մանրամասնօրէն յիշես թէ ինչ սասել է՝ լինել մենակ, անհունօրէն մենակ, զգալ ինքզինք անընկեր, լքուած, դատապարտուած մեկուսացման: Զուենեալ մէկը՝ որի հետ կարելի լինի երկու

15. «Բանաստեղծութեամբ», Պէյրութ, Համազգային «Վահէ Սէթեան» տպարան, 1974, «Աղօթքի Պէս Սովորական» խորագրով:

վայրկեան լրջօրէն խօսել, միտքեր փոխանակել, հրճուել եւ խանդավառուել մէկը միւսի աշխատանքով, փոխադարձ անկեղծութեամբ, հասկացողութեամբ, փոխադարձ համակրանքով համակուել»¹⁶:

Մէկ արդարացում կայ այդ միանկութեան, թէ ասկէ 39 տարիներ առաջ գրուած նամակը, իր պատասխանը տուած է. այն, թէ՛ այդ միանկութիւնը եղաւ բեղմնաւոր ու բերրի եւ երբ հովերը եկան, ապագան իր անունը ըսած էր արդէն:

Նգրակացնելու համար, կ'արժէ խօսք տալ Կոստանդեանի մտերիմներէն եւ Կոստանդեանագէտ Զուլալ Գազանճեանին.

«Նւ արդ, ըսէ անունդ, բանաստեղծ, դուն որ մտերմութենէս ա'լ կը խուսափիս, բայց, քեզ գտնելու համար այլեւս հազար քիւմեթր չեմ կտրեր. քեզ - հին օրերուն պէս - զգալու, շնչելու, սիրելու համար՝ կը բաւէ կրկնեմ - «Ողջոյն, Արեւ, յաւերժական իբրեւ հրաժեշտ՝ ողջոյն միայն»:

«Ողջոյն, բանաստեղծ: Մնացի՛ր բարեաւ. ընդմիշտ»¹⁷:

Կոստանդեան, ան որ առանց «մնաք բարեաւ» ըսելու 17 տարիներ առաջ ընդմիշտ բաժնուեցաւ մեզմէ, «վայրը» գտնելու վճռակամութեամբ, իր մարգարէի պատգամը տուաւ սակայն եկող սերունդներուն, որ այսօր Հայաստանի անկախացումով կը դառնայ իրականութիւն.

«Դուք պիտի գաք - գալիքի մէջ հասուն մի օր՝
Ու վայելէք վաղուց ազատ հող ու երկիր:
Երբ մենք արդէն անդորրութեան մէջ անսովոր՝
Լինենք լուսէ մի յիշատակ - կամ լոկ մոխիր»¹⁸:

Կոստանդեան իր արուեստը կրցաւ նուաճել, որուն համար ան պիտի մնայ «լուսէ մի յիշատակ», իսկ իր արուեստը՝ անգերազանցելի:

Լոս Անճելոս - Ա.Մ.Ն.

ԱՐԱ ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ

16. «Նամակներ», նոյն, էջ 40:

17. ԳԱԶԱՆՃԵԱՆ ԶՈՒԼԱԼ, «Շարունակելի», Փարիզ, 1988, էջ 94:

18. «Բանաստեղծութեամբ», նոյն: